

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Я. В. Пилипчука
«Соціальна історія кипчаків у IX-XIII ст.» подану на
здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальностями «07.00.01-історія України» та
«07.00.02- всесвітня історія».

Кочівники у степовій зоні сучасної України (як і на сусідніх просторах) являлися в давнину та середньовічні часи невід'ємним елементом: адже вони протягом кількох тисячоліть власне й були колискою номадизму, коли якраз утримання худоби і являлося основою життєдіяльності у зв'язку із сприятливими для цього природними умовами. Одна за одною набігали своєрідні кочівницькі «хвилі» із азійських глибин на береги Чорного й Азовського морів, а також численних річок, котрі прорізали з півночі на південь розлогі трав'яні випаси, де й утримувалися коні, велика рогата худоба, вівці та кози (а південніше цих широт – ще й верблюди). Тому, потрапляючи в царство багатотравного достатку, після зауральсько-заволзьких достатньо засушливих просторів й азійських напівпустель, кочівники будь-що намагалися закріпитися на цих землях, де кочове скотарство могло розвиватися в ті часи повною мірою.

Середньовічна епоха у цьому відношенні не стала винятком. Східні слов'яни - землероби й степовики перебували у тісних контактах (як мирних, так і ворожих) і досить активно впливали один на одного. Якась частина кочового населення навіть була асимільована автохтонами. У цьому відношенні напрошується певна аналогія із скандинавами, яких клімат і умови проживання у нових місцях справили досить позитивне враження, через що вони у своїй більшості побажали залишитися тут назавжди (приклад: клан Рюриковичів, який навіть правив у середовищі східних слов'ян кілька століть). Та існувала й принципова відмінність: вихідці із Північної Європи були повністю асимільовані місцевим людом, а основна маса кочівників всеж зберегла у давньоруські часи власну етнічну основу, хоча також у цілому не залишила сліду на сучасній етнографічній карті України.

До таких середньовічних сусідів-співжителів належали й половці, які 1055 р. вперше підійшли до південних кордонів молодого східнослов'янської держави із центром у Києві на Середньому Дніпрі. Літописець іноді вважав за необхідне навіть надавати роз'яснення: «половці, рекше комань» - так їх іменували у Західній Європі. В арабських та персидських джерелах вони були відомі як кипчаки, а у Китаї – як «цинъ-ча». У будь якого випадку даний народ захопив розлогі степові простори протяжністю із заходу на схід у дві тисячі кілометрів і з півночі на південь близько 400-500 км (і це лише в межах сучасних українських теренів).

Спочатку дане угруповання номадів входило до складу Кимакського каганату із центром в районі річки Іртиш і вже тоді іменувалися кипчаками. На початку II тис. н. е. вони досить стрімко рушили у західному напрямі й залишили після навали орд Чингізидів (конкретно - хана Батия) свій слід в

багатьох країнах, про що мова піде далі. Але вже тут з'являється й перше зауваження: хронологічні межі дисертації стосуються лише кількох перших століть II тис. н. е., хоча весь текст роботи можна умовно (в хронологічному відношенні) розділити на дві частини: до і після середини XIII ст., коли самостійна конфедерація кипчацьких племен перестала існувати як офіційна система, а самі кипчаки стали відігравати роль (більш чи менш активну) співвиконавців творення і розвитку державних інституцій багатьох європейських і позаєвропейських країн. Ярослав Валентинович проробив титанічну роботу у своєму дослідженні у відношенні до концентрації та аналізу всього банку даних з піднятої ним проблеми, але результати його праці, на нашу думку, не обмежуються першими століттями II тис. н. е., як це заявлено у назві самої дисертації. В цьому відношенні погляд на проблему він вирішує (можливо цілком інтуїтивно) розглядати широко у просторі і часі, як це робив, наприклад, Л. Гумільов, а не прив'язуючись до певної території і конкретних століть, як це, зокрема, робила С. Плетньова. Мабуть, на хронологію всеж слід буде звернути увагу при подальших дослідженнях із даної тематики.

Доля куманів склалася трагічно: після битви на р. Калка у 1223 р., коли вони першими залишили поле бою із монголами – татарами об'єднаних русько-номадських військ та навали вже згаданих вище полчищ хана Батия, в степах України з'явився новий господар та володіння улусу Джучи – одного із синів «людини I тисячоліття» (як Чингізхана величав американський журнал Таймс)).

Повертаючись до самої докторської дисертації, то вона вибудована традиційно: вступ, висновки, 7 основних розділів, кілька додатків. І в цьому місці слід зробити ще одне зауваження: представлений додаток В носить назву «Історична географія Дашт-і-Кипчак», але у ньому відсутні самі географічні карти, котрі, логічно, мали б бути тут. Це біда не лише даної праці: подібні недоробки присутні в багатьох аналогічних роботах, виконаних так званими «чистими» істориками, які не звертають увагу на подібну «деталь» у своїх доробках. Але сам список використаних джерел та літератури досить вагомий: у ньому 845 найменувань.

Текст самих основних розділів (1 – «Методологічні основи, джерельна база та історіографія дослідження», 2 – «Етнічні структури Дашт-і-Кипчак», 3 – «Акультуризація та асиміляція кипчаків», 4 – «Військова справа кипчаків», 5 – «Людина та соціум у Дашт-і-Кипчак», 6 – «Структури повсякденності», 7 – «Релігія у кипчаків») у цілому розкривають підняту дисертантом проблему, а використані джерела та доробки попередників дозволяють це виконати цілком успішно. Але і тут є ще одне зауваження: поперше, сам термін «Дашт-і-Кипчак» в одних випадках пропонується через два дефіси, а у інших – через один (слід було б провести уніфікацію). Окрім того, даючи образну назву розділу 6 («Структури повсякденності») мабуть можна було б якось згадати, що його першим використав ще Ф. Бродель, а не дисертант. Взагалі ж у цілому принципових заперечень робота Ярослава Валентиновича не викликає, хоча до праць такого монографічного рівня існують і певні зауваження на котрих і зупинимось далі.

І вже у вступній частині роботи ми впираємося у доволі складне та актульне питання: що автор розуміє під власним трактуванням терміну «цивілізація», і чи вийшли на сучасне розуміння його у стадіальному відношенні кипчаки як соціальний організм середньовічних часів (особливо в часи їх співіснування із першою державою східних слов'ян). Це зробити було б не так важко, використавши хоча б монографічні праці М. Горелова, О. Моці та О. Рафальського «Цивілізаційна історія України» - К., 2005, чи «Держава і цивілізація в історії України» - К., 2009 тих же авторів, але дисертант (судячи із списку використаної літератури) про них не знає. А там половецькій протоцивілізації навіть присвячено окремі розділи.

Хоча це має досить принципове значення у теоретичному плані: жодне кочівницьке суспільство не вийшло на державний рівень у своєму соціальному розвитку. Як мовив ще блискучий китайський інтелектуал Єлюй Чуцай сину Чингізхана Угедею : «хоч [Ви] отримали Піднебесну, сидячи на коні, але неможливо управляти [нею] сидячи на коні». Звичайно, у післямонгольські часи кумани входили до складу еліт багатьох народів Європи, Азії та Африки, але це були не їхні власні державні структури, а вони лише являлися виконавцями волі іноземних володарів (хоча й іноді добиралися до найбільш високих соціальних прошарків).

Саме ж поняття «цивілізація» належить до числа надзвичайно багатозначних. Своім виникненням воно зобов'язане XVIII ст. (зокрема французькі філософи-просвітителі йменували «цивілізованим» таке суспільство, яке було засноване на ідеалах справедливості і розуму). Істотне поширення терміну «цивілізація» стало зумовлене усвідомленням тієї суспільно-визначальної обставини, що будь-який соціум – це неподільно взаємопов'язана система оригінальної культури, науки, літератури, моральних і правових норм, державних інституцій і т. п. Зрозуміло, що до кипчацько/половецького світу дані терміни використовувати вірогідно недоцільно.

Не менш важливим у контексті піднятої теми являється поточнення терміну «кочівництво», котре не слід змішувати із поняттям «скотарство». Сама поява кочівництва як явища світового масштабу на межі II-I тис. до н. е., коли частина людей не обробляла землю, не мала стаціонарних поселень, мало займалася ремісництвом, а все їхнє життя проходило у дорозі переганяючи чисельні отари у пошуках нових пасовиськ, було обумовлене наявністю кількох важливих факторів:

- використання коня для їзди верхи на ньому та запрягання його у віз;
- винайдення ефективної зброї із заліза;
- формування певного складу отари, а саме із найвитриваліших порід тварин, здатних долати великі відстані та цілорічно годуватися підніжним кормом.

І ще одне, щоб закінчити із вступною частиною дисертації: навряд, щоб робота із соціальної історії кипчаків IX-XIII ст. являлася складовою частиною загальних планів наукової діяльності всього історичного факультету

НПУ ім. М. П. Драгоманова. Мабуть, всеж конкретного його підрозділу (кафедри).

В розділі 1 Ярослав Валентинович знову повертається до проблеми цивілізаційного вирішення поставлених перед собою завдань та знову піднімає питання державності у номадському середовищі. Звичайно, до таких тем науковці різних поколінь також підходили по-різному. У свій час відбувалася навіть дискусія про існування так званого «кочового феодалізму». Одні дослідники вважали, що номади розвивалися по тих же законах, що і землеробські суспільства, і основою феодалізму у них ставала також власність на землю. А їхні опоненти відстоювали самотність кочівників чи скотарів й доводили, що пасовиська номадів завжди залишалися у колективній власності, а основу феодалізму складала власність на худобу. Нині існує кілька точок зору відносно характеру суспільних відносин у кочовиків. Одні науковці вважають, що кочівники самотійно могли досягти лише переддержавного рівня розвитку (ми також належимо до них), інші допускають, що найбільш значні об'єднання степняків всеж мали ранньодержавний характер, на думку третіх – розвиток кочівників заторможувався лише після досягнення ними феодальної стадії, а четверті відстоюють тезу про самотійний шлях еволюції номадського середовища. Такі розбіжності вказують на те, що істина ще «далеко за горами» і дискусії ще будуть тривати довго. Але спроби вирішення цього непростого питання можливо лише вітати. Хоча використання виразів типу «доіндустріальні кочові суспільства» всеж є некоректними із чисто наукового боку. Звичайно відносити до подібних утворень арабські емірати й подібні ним структури нікому не прийде в голову – середньовічні кочовики давно вже отримують надприбутки не через пасовиська та отари, а за допомогою нафти і т. д. і т. п.

У розділі 2 мова знову йде про рівень соціального розвитку кипчацького суспільства, але вже у плані віднесення його до останньої фази первісної епохи. Та у кінці даного розділу автор знову повертається до старої теорії кочівницького феодалізму: «Донецька конфедерація була найбільшим квазіімперським об'єднанням». Хоча на кількох сторінках перед тим мова йшла лише про ступінь об'єднання на рівні «вождівств» (англійською мовою «чифдом» - «дім вождя»), що є цілком справедливо. Тоді вже існувала майнова нерівність, але ще був відсутній легалізований апарат присилування – один із індикаторів соціально стратифікованої структури. Всі ще, начебто, були рівними. Тож спроба поєднати стару марксистську концепцію оригінального феодалізму у степовій зоні із новим поглядом на розвиток соціальних відносин у номадів, які перебували на етапі вождівства, не можна розглядати як вдалу. А у руслі використання терміну «квазіімперське об'єднання» можна говорити й про термін «квазімодернізм». Старе і нове у даному випадку органічно не сполучаються: або маємо справу з такими поняттями як військова демократія і класова держава, або ж про простий чи складний чифдом.

І ще кілька більш мілких зауважень. Наприклад: «Слід з'ясувати, яким був вплив монголомоного компонента в етногенезі кипчаків». Стверджуємо: досить високим: з точки зору антропології лише у половців

фіксується значна присутність монголоїдного елемента у співвідношенні із більш ранніми номадськими спільнотами. Та й сам дисертант наводить думку Д. Расовського, що на угорських мініатюрах кунів часто зображали як монголоїдів. Окрім того, навряд чи можливо нині вирахувати конкретну кількість кибиток аж до певної одиниці 46214. А якщо хоч одна із них в цей момент зламалася? (звичайно, це лише жарт). Та і не треба вказувати на національність конкретного науковця, як це, наприклад: «український дослідник О. Бубенок» - це призведе лише до етнічної плутанини по всій роботі у відношенні до усіх науковців.

У розділі 3, де мова йде про акультуризацію та асиміляцію кипчаків, автор знову в певній мірі повертається до соціальних відносин у їх середовищі. Але тут вже згадується тема рабства і його місця в тогочасному (ще первісному з нашої точки зору) суспільстві: воно було в основному домашнім і не впливало на тогочасну економіку. Само наявність рабства, відомого часто під терміном «челядь», було домашнім або ж тимчасовим – до моменту викупу полоненого співродичами. Існував і інший варіант позитивного вирішення принизлового стану особистості: усиновлення вчорашнього бранця. Якраз таким способом північноамериканське плем'я дакотів змогло успішно конкурувати із білими переселенцями включаючи до свого середовища полонених і відновлюючи таким чином свій демографічний потенціал (деякі вчорашні вороги могли ставати навіть місцевими вождями). Тож і цей факт зовсім не говорить про існування державності у повному розумінні даного терміну: кипчаки впритул наблизилися у домонгольські часи до соціально стратифікованої форми взаємовідносин, але всеж не перейшли її.

Знову ж використовується термін «сучасні українські дослідники О. Головка та О. Осінян», а що у Китаї чи Індії були свої науковці із такими прізвищами? Це певною мірою являється навіть дискримінацією (з нашої точки зору).

Існують і певні зауваження до розділу 4 «Військова справа у кипчаків», де у цілому діяв принцип «народ – військо». Але хіба у якійсь мірі це вказує на державну форму організації військової справи у них і чи не являється це ще одним підтвердженням первіснообщинних принципів даного суспільства, котрі певний час були наявними й на початковому етапі формування державних структур.? У «сильних світу того» ще не було достатніх коштів чи ідей для утримання найманців, а тому народне ополчення продовжувало відігравати відповідну роль під час військових операцій.

Якщо ж говорити про воєнні дії на території Київської Русі, то кипчакам, а ще у більш значній мірі печенігам та торкам, потрібно було зламати новий рубіж проти їх стрімкого переміщення – так звані Змієві вали, котрі зводилися Володимиром Святославичем та його сином Ярославом Мудрим. І дисертанту не потрібно було «конструювати велосипед»: ще в 1987 р. М. Кучера опублікував монографію з даної теми, а невдози ще й захистив докторську дисертацію. Мається на увазі його книга «Змиевые валы Среднего Поднепровья», до речі на сьогодні єдине фундаментальне дослідження із даної

цікавої теми. На привеликий жаль Ярослав Валентинович про неї також нічого не знає.

Ще один суттєвий момент, але той, що має відношення до розглянутої теми: на кількох сторінках використовується найменування «русини», хоча у літописах – в основному «руси» і «русь», іноді «русичі» (у «Слові о полку Ігоревім» - і лише вони. Окрім того, серед сучасних дослідників зброї можна було б назвати і В. Бережинського – автора кількох крупних праць із військової справи як східних слов'ян, так і номадів.

Далі за текстом вказується, що у 1093 р. кипчаки здобули перемогу над військом великого князя київського Святополка на р. Стугна та здолали вал, побудований русами для цієї операції. Це не так: укріплення являлися частиною старих земляних конструкцій, котрі вже тоді були використані лише як географічний орієнтир і військового значення вже не мали. Справа зводилася до того, що попередники половців печеніги своїм улюбленим тактичним прийомом використовували стрімкий напад на ворога, а коли це не вдавалося зробити, то стрімко відступали. Половці ж приміняли іншу тактику бою: тривалі облоги населених пунктів і постійні сутички з ворогом на відкритій місцевості. Тож грандіозне дітище Володимира і Ярослава по створенню більш як 900-кілометрової лінії оборони невдози після появи половецьких полчищ перестало відігравати стратегічну роль і відійшло «в лету».

Менше зауважень до послідуєчих розділів, але вони всеж існують. Для справедливості слід зазначити, що підняті у них питання можливо у значній мірі розглядати лише на загальнономадському фоні, а не конкретно історичному: для цього замало наявної інформації.

У розділі 5 відзначається, що на місцевому ґрунті утворилася лише держава гунів. Але це не так, адже «місцевість» (правда китайська, достатньо сприяла створенню феномену імперії Чінгізхана. І не лише тоді – лише після осідання кочовиків на землю. Та це немає прямого відношення до куманів IX-XIII ст., про що мова йде в даному конкретному випадку.

Також стверджується (і цілком справедливо), що кумани не мали відношення до літератури власною мовою, а історична традиція в цілому у тогочасних тюрків збереглася лише у формі епічних переказів. Твердження не викликає заперечень. Але яке відношення воно має до формування кипчацької державності із стабільним використанням власної писемності? Як кажуть у анекдоті: «питання звичайно цікаве». Сам дисертант відзначає, що «якою системою писемності користувалися кімаки та кипчаки відомостей немає», а далі «Кодекс Куманікс», то ця писемна пам'ятка була створена не самими кипчаками». В результаті таких заяв: що ж ми маємо у цьому відношенні до аргументації кипчацької державності до монголо-татарського завоювання кипчацької батьківщини на берегах Чорного та Азовського морів?

Переходимо вже далі до структур повсякденності, де зауваження будуть ще більш конкретними:

- казани у середньовічні часи почали виготовляти залізними, а ще конкретніше – із чугуну, що на території Євразії почали використовувати лише із

післямонгольських часів (досить суттєвий хронологічний індикатор); більш раніше – із міді та бронзи, що було досить коштовно;

- рештки верблюда у Східній Європі виявлені не лише у Подунав'ї, а і у Вишгороді під Києвом;
- Аттіла помер не лише від надуживання вина під час весілля, а, вірогідно, від статевих стосунків із новою молодою нареченою (внаслідок тиску, важкого для старого чоловіка – як то кажуть у народній приказці: «біс у ребро»);
- проблема «справжніх міст» у кочівників не розв'язана і досі (степові міста в суспільстві Золотої Орди і т. п.). Ставки ханів – це не класичні урбанізаційні центри, а Шарукан, Сугров, Балин не можуть у цьому питанні бути відповідним зразком. Вони були заселені, окрім того, нащадками осілого населення Хозарського каганату, а не «чистими» номадами із степової зони. Хозарія не Куманія – перша це складна за своєю структурою феодальна держава, як і Дунайська Болгарія чи її аналогія на Волзі.
- «житла кочівників часто розміщували на возі». Завжди: що ж то за кочівництво без постійного руху у просторі і часі (в класичному розумінні даного поняття)?

Розгляд релігійних поглядів кипчаків також проведено у даній роботі на загальнотюрському фоні, що викладено ним у розділі 7. А по-іншому це було б зробити неможливо через відсутність конкретної інформації відносно даного соціуму в даному контексті. Тож можемо лише відзначити слідуючий конкретний момент, котрий стосується так званих «половецьких баб» хоча витоки його знаходяться у більш ранніх кочівницьких традиціях. На наш погляд, спроба дисертанта обмежити використання скульптурних зображень лише в межах традиційних уявлень багатьох стародавніх народів як пошану до своїх вмерлих предків не розкривають у повній мірі цього феномену. Мабуть праві ті, які інтерпретують його більш ширше, ніж просто як культ предків. Статуя входила у систему святилища як його один із основних елементів – місце поклоніння й жертвоприношення предкам у цілому, а також як символ покровительства з боку реальних воїнів із числа місцевої аристократії і взагалі усіх воїнів. Вірогідно це має відношення і до образу жінки, яка вигодовує, надає силу й одночасно оберігає захисників рідної землі. Але певною мірою знання автора праці обмежуються його інформацією про публікації археологічного характеру, зокрема про роботи Г. Євдокимова та інших авторів у збірнику «Золото Степу. Археологія України» підготовленого в Інституті археології НАН України та Археологічному музеї Шлезвіга ще у 1991 р.

Взагалі Ярослав Валентинович якимось вибірково використав наукові праці останніх років: окрім вже кількох вищезгаданих, до його докторської

роботи не потрапили монографії О. С. Біляєвої, О. Бубенка, І. Драги, О. Мавріної «Огузы на рубежах Южной Руси» - К., 2018; А. Добролюбського та О. Смирнова «Кочівники південно-західної України в X-XVII століттях» - Київ-Миколаїв 2011; «Степи Евразии в эпоху средневековья» - Археология СССР. - М., 1981 та деякі інші праці.

Не можемо не згадати і певні редакційні огріхи:

- в одному абзаці майже підряд зустрічаємо «історія кипчаків», «кипчацькі вожді», «кипчаки» - і це лише в 5 рядках на одній сторінці;

- «Висвітлюючи історію кипчаків, автор дисертації прагнув відійти від інтерпретації історії кипчаків»;

- «Більшість сусідів кипчаків не загрожувала кипчакам» і т. п.

Зустрічаються також русизми: «кормові ресурси» замість «продовольчі», «на стороні мусульман» замість «на боці», «кості» замість «кістки» і т. п.

Але вищезроблені зауваження не носять принципового характеру, їх достатньо легко виправити або просто зняти при подальшій роботі. Дисертація Ярослава Валентиновича Пилипчука «Соціальна історія кипчаків у IX-XIII ст.» являється самостійним і оригінальним дослідженням, а автореферат відповідає тексту самої дисертації. Тож вона повністю відповідає вимогам до докторських дисертацій, викладених у «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07. 2013 р. №567 зі змінами внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 19.08. 2015 р. № 656. Сам дисертант цілком заслуговує присвоєння йому ступеню доктора історичних наук за спеціальностями «07.00.01 – історія України», « 07.00.02 – всесвітня історія».

Доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України О. П. Моця

Підпис О. П. Моці завіряю:

*Засвідкує виконання
з наукової роботи,
ф. і. н.*